

УДК 159.9

DOI 10.18372/2786-5487.1.16665

Слободяник Наталія Володимирівна 

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України,

м. Київ, Україна

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕЛЕКТ ЯК ЧИННИК УСПІШНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

Анотація. У статті аналізуються результати теоретичного дослідження основних наукових підходів до вивчення соціального інтелекту підлітків. Проведене дослідження дало змогу визначити, що діагностика соціального інтелекту потрібна для вивчення динаміки становлення і розвитку соціального інтелекту в підлітковому віці. Підкреслюється, що методика дослідження соціального інтелекту дозволяє вимірювати як загальний рівень соціального інтелекту, так і окремі здібності.

Ключові слова: соціальний інтелект, особистість, адаптація.

Annotation. In the article the results of theoretical research of the main scientific approaches to the study of social intelligence of adolescents are analyzed. The study allowed to determine that the diagnosis of social intelligence is required to study the dynamics of formation and development of social intelligence in adolescence. It is emphasized that the method of research of social intelligence allows to measure both the general level of social intelligence and individual abilities.

Keywords: social intelligence, personality, adaptation.

Соціальний інтелект як індивідуально-психологічна особливість особистості безпосередньо впливає на ефективність міжособистісної взаємодії. На сучасному етапі людині доводиться дуже швидко реагувати на зовнішні зміни, постійно розвиватися і самоудосконалюватися, актуалізуючи свої

можливості, щоб бути затребуваною. Саме соціальний інтелект є провідним компонентом успішності включення людини у соціальне життя суспільства, становлення фахівця соціальної сфери та управління, організатора та учасника функціонування сучасних комунікативних систем і інтеракцій.

Соціальний інтелект дозволяє постійно вдосконалюватися, швидко адаптуватися до умов і вимог, що змінюються, глибше розуміти партнера по взаємодії та спілкуванню, прогнозуючи його і свою поведінку. Соціальний інтелект створює сприятливі передумови для саморозкриття, самореалізації, самодостатності та толерантності особистості, що забезпечує актуальність соціального інтелекту як предмету дослідження психологічної науки.

Проблема вивчення інтелекту має багату історичну та конкретне наукове підґрунтя. Звернення дослідників до проблеми соціального інтелекту проглядається у літературі початку ХХ століття. Вивченням цього феномену займалися такі закордонні вчені, як О. Конт, Е. Торндайк, Г. Оллпорт, Дж. Гілфорд, Г. Айзенк та ін.

Критерії, методи та методики оцінки соціального інтелекту інтенсивно розробляються сучасними вченими різних країн світу, які представляють різні наукові школи (О. Айгунова, І. Андрєєва, Р. Барон, С. Белова, І. Ветрова, Х. Вайсбах, У. Дакс, С. Карпова, Д. Карузо, О. Луньова, Д. Люсін, Дж. Майєр, В. Одинцова, Є. Орел, Г. Орме, О. Савенков, Е. Сергієнко, П. Смірнова, Р. Стергнберг, П. Селовей, Д. Ушаков, М. Холл, О. Шмельов та ін.). Результати цих розробок знаходять широке застосування в прикладних дослідженнях педагогів і психологів (О. Айгунова, С. Карпова, В. Кривова, Н. Муродходжаєва, Т. Павленко, Н. Полковнікова, О. Савенков, П. Смірнова, О. Цапліна та ін. і освітній практиці).

У сучасній психологічній літературі проблематика соціального інтелекту нерідко об'єднується з проблематикою вивчення соціальних емоцій, тобто дослідження емоційної сфери дитини. В сучасній педагогіці та психології результати експериментальних досліджень емоційної сфери особистості розглядаються такими авторами як: Р. Вудвортс, Г. Лінделей, П. Фресс, Я. Рейковський, К. Ізард. У цих наукових працях, зокрема, відзначається, що емоції значно впливають на актуалізацію та накопичення індивідом власного

соціального досвіду. Як відомо, поняття інтелекту багатозначне та визначається через такі поняття, як розум, мислення, розуміння, пам'ять та ін. Проблему інтелекту можливо розглядати як проблему готовності та здатності особистості здійснювати діяльність з метою забезпечення свого стійкого «збалансованого» існування.

Соціально-економічна нестабільність, труднощі з побудовою нової системи виховання є чинниками, що ускладнюють адаптацію підлітків до самостійного життя. Тому соціальний інтелект в цьому віковому періоді є одним з найважливіших чинників розвитку особистості підлітка.

Соціальний інтелект – це здатність будувати конструктивні взаємини, долати перешкоди, що виникають, управляти своїм емоційним станом, що зумовлює майбутній успіх. Підліткам потрібно засвоїти різні варіанти процесу міжособистісної взаємодії в процесі оволодіння необхідних засобів спілкування, тобто результатом корекції має стати побудова підлітком системи оптимізації спілкування.

Розробка діагностичного інструментарію має тривалу історію. Американський психолог Г. Олпорт пропонував описувати соціальний інтелект як особливе вміння правильно судити людей, прогнозувати їх поведінку та забезпечувати адекватне пристосування в міжособистісних взаєминах. Визначаючи набір психічних характеристик, що забезпечують краще розуміння інших людей, цей автор зазначав, що в структурі якостей особистості соціальний інтелект є окремою здібністю.

Особливо важливим є те, що при цьому Г. Олпорт підкреслював, що соціальний інтелект має більше відношення до поведінки, ніж до оперування поняттями. Г. Олпорт розглядав соціальний інтелект як особливий соціальний дар, що забезпечує людині «плавність у спілкуванні з людьми».

Отже, результати проведеного теоретичного аналізу переконують у тому, що діагностичний інструментарій для комплексної оцінки соціального інтелекту учнів в освіті може бути класифікований таким чином:

- методики вербальної діагностики (проективні методики, опитувальники, анкети та ін.);

- методики невербальної діагностики (тести, праксиметричні методики та
- методики оцінки поведінкових проявів соціального інтелекту (експертна оцінка поведінкових особливостей на основі спостереження, аналіз і оцінка рішення проблемних ситуацій соціальної взаємодії людей та ін.).

При цьому також неможна не відзначити, що більшість методик діагностики соціального інтелекту, що розроблені вченими різних наукових шкіл, орієнтовані на роботу з підлітками, юнаками та дорослими.

Особливого значення набуває діагностика соціального інтелекту в підлітковому віці, що впливає із самої природи соціального інтелекту. В онтогенезі соціальний інтелект розвивається пізніше, ніж емоційна складова комунікативних здібностей – емпатія. Його формування стимулюється початком шкільного навчання. В цей період збільшується коло спілкування дитини, розвиваються її сенситивність, соціально-перцептивні здібності, здатність переживати за іншого без безпосереднього сприйняття його почуттів, здатність до децентрації (уміння вставати на точку зору іншої людини, відрізнити свою точку зору від інших можливих), що й складає основу соціального інтелекту.

У другій половині 20 століття дослідники поглибили розуміння ролі середовища в розвитку підлітка. Так, Е. Еріксон, який вважав підлітковий вік важливим і найбільш важким періодом людського життя, підкреслював, що психологічна напруженість, що супроводжує формування цілісності особистості, залежить не лише від фізіологічної зрілості, особистої біографії, але й від духовної атмосфери суспільства, в якому людини живе, від внутрішньої суперечливості суспільної ідеології. Спілкування із середовищем, із суспільством може виявитися для підлітка вкрай складним і суперечливим, взаємини з оточуючими – непростими. Це веде до кризи ідентичності. Підлітки, які мають досить високий рівень соціального інтелекту, більш плавно переживають цей період, тому що краще розуміють як себе, так і оточуючих [1, с. 51].

Л. Виготський, який визначив два новоутворення підліткового віку – розвиток рефлексії та на її основі – самосвідомості, вважав, що з розвитком

самосвідомості для підлітка стає можливим і більш глибоким розуміння інших людей. Тут проблема соціального інтелекту з'єднується з проблемою розвитку самосвідомості [2, с. 47].

Д. Ельконін зазначав, що в підлітковому віці відбувається «поворот» від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе. При цьому, порівнюючи себе з дорослими, підліток робить висновок, що ніякої різниці немає. Прагнення стати дорослим викликає опір з боку дійсності. Виявляється, що ніякого місця у системі взаємин з дорослими дитина ще зайняти не може, і вона знаходить своє місце в дитячому суспільстві [3, с. 50].

На думку Л. Обухової, в підлітковому віці переважає дитяча спільнота над дорослою, складається нова соціальна ситуація. Дитина засвоює в цьому віці те, з чим вона реально взаємодіє, – це галузь моральних норм, на основі яких будуються соціальні взаємини.

Спілкування з однолітками – провідний тип діяльності у цьому віці. Саме тут освоюються норми соціальної поведінки, норми моралі, тут встановлюються взаємини рівності та поваги один до одного. Якщо підліток у школі не може знайти системи спілкування, що задовольняє його, він часто «йде» зі школи, зрозуміло, частіше психологічно, хоча не так вже й рідко і буквально [2, с. 291].

Головним у школі для підлітка стає спілкування. Діти спілкуються, їхні взаємини будуються на кодексі товариства, повної довіри та прагнення до абсолютного порозуміння. У цей час навчальна діяльність для підлітка відступає задній план. Центр життя переноситься з навчальної діяльності, хоча вона і залишається переважною, у діяльність спілкування. Головне відбувається на перервах. Туди виплескується найпотемніше, надстрокове, невідкладне.

Цікаво складається система взаємин з учителем: те місце, яке дитина займає всередині колективу, стає навіть важливішим, ніж оцінка вчителя. У спілкуванні здійснюється ставлення до людини як до людини. Саме тут відбувається засвоєння моральних норм, освоюється система моральних цінностей. Тут іде мислиме і уявне програвання всіх найскладніших сторін майбутнього життя. Ця можливість спільно – у думці, у мрії – опрацювати,

програти свої устремління, свої радощі має значення для розвитку внутрішнього життя. І це єдина діяльність, у якій внутрішнє життя може бути подумки «продіяне», зазначає Л. Обухова [2, с. 191–192].

Діяльність спілкування надзвичайно важлива для формування особистості у сенсі цього слова. У цій діяльності формується самосвідомість. Соціальна свідомість, перенесена всередину, – новоутворення цього віку.

За Л. Виготським, це і є самосвідомість. Свідомість означає спільне знання. Це знання у системі взаємин, а самосвідомість – це суспільне знання, перенесене у внутрішній план мислення. Проектування своєї поведінки на основі моральних норм – це і є особистість.

Самовизначення підлітка, новоутворення перехідного періоду, зазначене Л. Божович, також з'єднується з соціальним інтелектом, оскільки характеризується розумінням себе, свого місця в спільноті, яке не може бути сформоване без взаємодії з цією спільнотою [4, с. 123].

Підлітковий період знаменує собою перехід від дитинства до дорослості, і особливості його протікання накладають відбиток впродовж усього життя. Найважливішими його рисами є прагнення до спілкування з однолітками і поява в поведінці ознак, що свідчать про прагнення затвердити свою самостійність, незалежність, особистісну автономію [5, с. 46].

Достатня сформованість соціального інтелекту грає величезну позитивну роль у цьому віковому періоді для того, щоб повноцінно прожити його та отримати великі можливості для подальшого конструктивного розвитку.

Наш особистісний погляд на світ і самих себе у ньому впливає на нашу поведінку, стратегію побудови наших відносин із навколишнім світом та навпаки. Цей взаємозв'язок дозволяє об'єднати зростаючу людину із суспільством.

Оскільки людина включений у світ, то її неможливо зрозуміти при абстрактному вивченні поза системою відносин із цим світом. Без освоєння всієї системи ми будь-коли зрозуміємо причин і можливих наслідків людської поведінки.

Очевидно, що ми не можемо поводитися всередині соціуму як

організованої структури абсолютно незалежно – так, як ми поводитися б, будучи цілком ізольованими від цієї структури, її впливом. Будь-яка організація визначається підпорядкованістю її елементів якійсь системі відносин. Отже, на свободу елементів організації накладається обмеження.

Розуміння обмежень і вимог, які пред'являються суспільством одній людині, є необхідною умовою розвитку цієї людини і, хоч як це ні парадоксально, її власної свободи [6, с. 150].

Якщо необхідні вміння не набуваються на порозі дорослого життя, людина виявляється незахищеною перед труднощами, стресовими ситуаціями, зазнає невдач у неформальних взаєминах, виявляється комунікативно некомпетентною та особистісно залежною.

Сформований соціальний інтелект дає людині змогу:

1) аналізувати ситуацію міжособистісної взаємодії, виявляючи причини та наслідки їх реакцій та реакцій партнера;

2) отримувати з кожної ситуації досвід, необхідний для успішного спілкування надалі;

3) забезпечує можливість постановки завдань самозміни у спілкуванні та вирішенні їх, використовуючи отриманий досвід [7, с. 74].

Сформований соціальний інтелект є одним із чинників особистісного зростання.

Діагностика соціального інтелекту потрібна для вивчення динаміки становлення та розвитку соціального інтелекту в підлітковому віці, що дасть можливість профілактики та корекції порушень міжособистісних взаємин та допомоги у розумінні причин власних вчинків. Методика дослідження соціального інтелекту дозволяє вимірювати як загальний рівень соціального інтелекту, так і приватні здібності до розуміння поведінки (здатності передбачати наслідки поведінки, адекватно відобразити вербальну і невербальну експресію поведінки, розуміти логіку розвитку складних ситуацій міжособистісної взаємодії).

Тест Дж. Гілфорда і М. Саллівена є методикою дослідження соціального інтелекту та включає 4 субтести: субтест № 1 – «Історії із завершенням», субтест № 2 – «Групи експресії», субтест № 3 – «Вербальна експресія»,

субтест № 4 – «Історії з доповненням». Три субтести складено на невербальному стимульному матеріалі та один субтест – вербальний [8, с. 433- 456].

Методика розрахована на вісь віковий діапазон, починаючи з 9 років. Успішність виконання тесту не залежить від статі досліджуваного. Рівень освіти позитивно впливає на результати.

Стимульний матеріал представляє собою набір з чотирьох тестових зошитів. Кожний субтест містить 12–15 завдань. Обробка результатів проводиться за допомогою ключа та нормативної таблиці.

Методика є стандартизованим психологічним тестом, має чіткий алгоритм проведення та інтерпретації і тому дуже проста у використанні. Методика дослідження соціального інтелекту робить помітний внесок у подолання існуючої диспропорції між великою кількістю традиційних текстів інтелекту та нестачею методик для діагностики здібностей до міжособистісного пізнання.

Метою корекції отримання низьких показників для дослідження соціального інтелекту може бути розвиток комунікативних здібностей підлітків:

- опанування засобами комунікації;
- використання цих засобів у діяльності та побудова процесу спілкування;
- аналіз своєї діяльності та виокремлення нових засобів ефективної комунікації.

Підліткам потрібно освоїти різноманітні варіанти процесу міжособистісної взаємодії, опановуючи необхідними засобами та засвоюючи способи спілкування, у яких ці засоби організовані, тобто результатом корекції має стати побудова підлітком системи оптимізації спілкування, що саморозвивається.

Д. Ушаков і Т. Тихомірова розробили спеціальні методики оцінки соціального інтелекту у дітей старшого та молодшого шкільного віку. В основу цих методик покладено схему, запропоновану Р. Стернбергом для оцінки соціального інтелекту в сфері бізнесу та військової служби [8, с. 438].

Як відомо, Р. Стернберг розглядає соціальний інтелект як один з видів

практичного інтелекту, а такі характеристики як інтуїцію та мудрість відносить до його прототипових форм. Ця ідея логічно вписується в запропоновану ним теоретичну схему – розрізнення академічного інтелекту («book smart») ті інтелекту практичного («street smart»). Запропоновані ним тести практичного інтелекту оцінюють здатність людини знаходити адекватні рішення ситуацій спілкування з іншими людьми.

Також дослідниками Д. Ушаковим та Т. Тихомировою були визначені три основні сфери застосування соціального інтелекту школярів – взаємини з вчителями, однолітками та батьками.

Як показник соціального інтелекту школярів було прийнято відповідність оцінок досліджуваного середнім оцінкам експертів. Технічно ця відповідність обчислювалася за допомогою коефіцієнта кореляції між відповідями досліджуваного та середнім балом, проставленим експертами. Природно, що цим автори намагаються уникнути залежності тестових оцінок, поставлених експертами, від схильності того чи іншого дослідника виставляти високі чи низькі оцінки у всіх випадках. За допомогою цього тесту, авторами були виявлені позитивні кореляції соціального інтелекту підлітків з їхньою академічною успішністю. Показано зв'язок соціального інтелекту з популярністю школярів серед однолітків. Тест є гарним діагностичним інструментом у тих ситуаціях, коли психологу потрібно швидко скласти цілісне враження про особистість молодшого школяра, яке включає оцінки не лише інтелектуальних, а й соціальних навичок дитини. Слід зазначити, що з віком, у міру досягнення особистісної зрілості відбувається гармонізація структури соціального інтелекту, вирівнювання здібностей до пізнання поведінки.

Отже, вивчення соціального інтелекту вченими дозволяє зазначити, що ця проблема розглядається в декількох напрямках : як розуміння людини людиною, як соціальне мислення, як міжособистісна взаємодія, як комунікативна компетентність і як самостійний психологічний феномен.

Перспективним напрямом подальших досліджень із заявленої проблеми може бути емпіричне вивчення психологічних особливостей соціального інтелекту підлітків.

Список використаних джерел

1. Эриксон Э. Детство и общество. СПб., 1999. 589 с.
2. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, и факты, проблемы. М.: «Тривола», 2015. 357 с.
3. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. М., 1989. 544 с.
4. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / под ред. Д. И. Фельдштейна. М., 1995. 349 с.
5. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. М.: «Мир», 2004. 320 с.
6. Григорьев Т.Г., Усольцева Т.П. Основы конструктивного общения. Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та. М.: «Совершенство», 2000. 198 с.
7. Горелов И.И., Житников В.Ф., Зюдько М.В. Умеете ли вы общаться? М.: «Просвещение», 1991. 170 с.
8. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта. *Психология мышления* / под ред. Матюшкина А.М. М., 2005. С. 433-456.